

СЛОВОТВІРНІ ВІДОНОМАТОПОЕТИЧНІ МОДЕЛІ ДІЄСЛІВ 3+-ОТА-(-ТИ) І 3+-ОТІ-(-ТИ) В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ КАРПАТ

Анотація. Стаття є продовженням дослідження автором звуконаслідувальної лексики Карпат. У ній розглядаються продуктивні дієслівні моделі 3+-ОТА-(-ТИ) і 3+-ОТІ-(-ТИ) в загальноукраїнському та слов'янському контексті.

Ключові слова: говірка, відономатопоетична дієслівна модель, детермінатив, редульковані форми, відтворення звуків, словотвірне гніздо, лексико-семантична група.

Resume. Im vorliegenden Artikel wird von der Autorin die Untersuchung der lautnachahmenden Lexik der Karpaten forgesetzt. Es wird hier eines der produktiven verbalen Modelle in gemeinukrainischen und slavischen Kontext behandelt.

Kernwörter: Lokalmundart, onomatopoeisches verbales Modell, Determinativ, reduzierte Formen, Wiedergabe der Laute, wortbildens Netz, lexikalisch-semantische Gruppe.

Серед відзвуконаслідувальних моделей дієслів особливе місце займають дуже давні, ще праслов'янські моделі 3+-*oma(-mu)* і 3+-*omi(-mu)*, що коренями сягають праіндоевропейського періоду, утворення яких функціонують не лише в усіх сучасних слов'янських, а й в інших мовах індоевропейської сім'ї.

В українській лінгвістичній літературі відономатопоетичним дієслівним утворенням з суфіксами *-oma-*, *-omi-* відводиться певне місце в дослідженнях Б. М. Кулика, М. А. Жовтобрюха, Т. М. Возного, В. М. Русанівського. У російській – у В. В. Виноградова. У славістичній мовознавчій літературі їм приділяли увагу дослідники В. Вондрак, А. Вайян, Н. Ван-Вейк, Х. Станг, В. Махек, Д. Боранич та інші.

Погляди вчених на проблему походження суфіксів *-oma-*, *-omi-* і на проблему мотивуючої основи цих дієслів різні. Так, М. А. Жовтобрюх вважає, що "суфікс *-om-* в поєднанні з *-a-* або *-i-* (*-oma-*, *-omi-*) уживається для позначення ритмічності, повторюваності дії переважно в дієсловах, утворених від звуконаслідувань: *гуркотіти* (*гуркотиши*), *гуркотати* (*гуркочеши*); *булькотіти*, *булькотати*" [4: 379].

Відомі славісти Н. Ван-Вейк [13: 165], Х. Станг [11: 34], В. Махек [10: 34] поділяють думку, що на слов'янському ґрунті із давніх часів разом з іменниками типу *trepetŏ < trepet* існували дієслова типу *trepet-ie/-o*, пов'язані з ними такими асоціативними зв'язками, що кожен іменник типу *trepetŏ* – міг викликати появу дієслова на *-ie/-o* і навпаки.

Д. Боранич вважає *-ot-*, *-et-*, *-ut-* суфіксами звуконаслідувального походження. Він дає досить чітке пояснення процесу появи голосних *-o*, *-e* перед *-i-* (*-t-* він вважає індоевропейським детермінативом). Д. Боранич пише, що ці голосні виникли з редулькованих форм дієслів, як і в *gaga-ta-ti -t-* могло опинитися після другого редулькованого кореня, наприклад, **krekre-t-ati*, *kloklo-t-ati*. При скороченні із суфіксом *-t-* легко могли відділитися і голосні *e*, *o*, *u*, тобто утворилися суфікси *-et-*, *-ot-*, *-ut-*. Суфікси, що утворилися, почали приєднуватися до звуконаслідувальних коренів, незважаючи на голосні в них [9: 48–49].

Дискусійним дотепер є питання, які утворення первинні: дієслова на *-ot-*, *-et-*, *-ut-* або іменники з цими ж суфіксами; дієслова вмотивовані іменниками, або, навпаки, – іменники мотивуються дієсловами?

Як зазначалось вище, Н. Ван-Вейк, Х. Станг, В. Махек дотримуються погляду, що кожен такий іменник міг викликати появу дієслова на *-ie/-o* і навпаки.

Д. Боранич, аналізуючи погляди своїх попередників з цього питання, вважає, що Ф. Міклошич і Т. Маретич помилково виводять дієслово *klepetati* від іменника *klepet*. Він вважає, що від онономатопоетичних коренів спочатку виникли дієслова (напр., *gugutati*, *kokotati*), а потім від них – іменники (напр. *gügüt*, *kököt*) [9: 49].

На наш погляд, правильність точки зору Д. Боранича підтверджує і той незаперечний факт, що в семантиці початкових онономатопів міститься значення дії (сам звук) і поява спочатку звуконаслідувальних дієслів на їх базі (основі) більш закономірна, ніж поява іменників.

Т. М. Возний вважає, що дієслова на *-oma(-mu)*, *-omi(-mu)*, *-eta(-mu)* треба вважати утвореними від іменників, які в генетичному відношенні походять від звуконаслідувальних слів. "Таким чином, – відзначає автор, – дієслівні суфікси *-oma-*, *-omi-*, як більшість похідних дієслівних суфіксів, виникли внаслідок морфологічного перерозкладу (морфологічної абсорбції і перінтеграції) основ іменників з суфіксом *-im-*: *гуркіт* – *гуркіт-а(mu)* – *гурк-ома-му*, але *цебет-а(mu)* – *цебет-а-му*" [2: 114].

Словотвірні моделі дієслівних утворень з суфіксами *-oma-*, *-omi-* в українських говорах спеціально ще не досліджувалися. В. В. Німчук фіксує близько двох десятків таких утворень у верхньоприборжавських говірках [7: 134], К. М. Лук'янюк у буковинських говірках зафіксував 2 дієслова з *-oma-*, що мають відтінок ритмічності [6: 8].

За допомогою суфіксів *-oma-/omi-* від онономатопів утворюються дієслівні похідні з відтінком ритмічності, дієслова багаторазової повторюваної дії.

У досліджуваних говірках Карпат дієслівні утворення, що репрезентують модель 3+-*oma(-mu)*, досить продуктивні. У 30-и населених пунктах нами зафіксовано біля 100 дієслів.

Вони функціонують у словотвірних гніздах лексико-семантичної групи **відтворень звуків, які утворюються конкретними предметами, механізмами внаслідок впливу на них людини**.

1. Звуків хлюпання, шльопання, плямкання, ступаючи по болоту, воді, розталому снігу: *цмок* → *цмок-ота-ти* (Люб., Т., Яв.); *шл'уп* → *шл'уп-ота-ти* (Тур., Уж.); *шл'оп* → *шл'оп-ота-ти* (Б., Рп.).

2. Звуків шумного падіння, удару, стуку, пострілу: *гр'ук* → *гр'ук-ота-ти* (Двп., Д., Уж.). Дієслово *гр'ук-ота-ти* вживається в літературній мові як підсилювальне до *гр'укати* 'створювати сильний стукіт, шум при ударах, поштовхах, коливаннях' [8, II: 183]. *Гуп* → *гуп-ота-ти* (М., Тур., Уж., Яв.); джерелами не зафіксовано; *ц'уп* → *ц'уп-ота-ти* 'про часті легкі удари сокирою' (Воют., Люб., Т.), в інших говірках не зафіксовано.

3. Звуків тупання: *дуб* → *дуб-ота-ти* (К., Кр.); *туп* → *туп-ота-ти* (уживається на всій досліджуваній території, в більшості українських говорів і в літературній мові) [8, X: 322].

У лексико-семантичній групі **наслідувань звуків тварин** модель *З+-ота-(ти)* представляють дієслова зі значенням:

Відтворювати звуки ссавців:

4. Кіз: *мекеке* → *мекек-ота-ти* (Блб., Двп.), подібні моделі *З+-ота(ти)* 'відтворювати звуки кози' в інших говорах не засвідчені.

5. Коней: *гиги* → *гиг-ота-ти* (Нжб., К.); *гигі* → *гиг-отати* (Блб.); *ігого* → *ігог-ота-ти* (Др.); *йегого* → *йегог-ота-ти* (Двп., Дрг.), відповідників не знайдено.

Відтворювати звуки свійської птиці:

6. Гусей: *гага* → *гаг-ота-ти* (М., Ос., Рп., Тур.); *геге* → *гег-ота-ти* (Воют., Яв.); *того* → *тог-ота-ти* (Уж.), лексикографічними джерелами з інших територій не зафіксовані.

7. Звуків кудкудакання курки: *коко* → *кок-ота-ти* (Блб., Двп.), паралелей в інших говорах і літературній мові не знайдено.

Відтворювати звуки диких птахів:

8. Лелек: *клак* → *клак-ота-ти* (Воют.); *клик* → *клик-ота-ти* (Люб.); *кл'ук* → *кл'ук-ота-ти* (Яв.); *бул'к* → *бул'к-ота-ти* (Тур.), джерелами не фіксуються.

Відтворювати звуки комах:

9. Коників: *стр'ук* → *стр'ук-ота-ти* (Ос.), ймовірно, вузьколокальний діалектизм.

10. Цвіркунів: *свірг-свірг* → *свірг-ота-ти* (М., Тур.), в інших говорах не зафіксовано. – *Пор. свіготати* 'цвірінькати, цебетати' – запозичення з польської мови *świegotać* 'т.с.', *świegot* 'цвірінькання', як і його фонетичні варіанти *świekot*, *świechotać*, є звуконаслідувальним утворенням, паралельним до ч. *svěchtati* 'базікати' [5, V: 68].

У лексико-семантичній групі **відтворень звуків конкретних предметів, механізмів внаслідок впливу на них людини** модель *З+-оті-(ти)* представляють дієслова зі значеннями:

Відтворювати звуки, що утворюються через вплив людини на воду, рідину.

11. Звуки ударів, рухів по воді, рідині: *шл'уп* → *шл'уп-оті-ти* (М., Рп., Тур.).

12. Звуки сплеску води, що утворюються внаслідок падіння в неї якого-небудь предмета: *бул'б* → *бул'б-оті-ти* (Блб., Кр., Яв., Т., Нжб.; Бчк., Двп., Топ., Тур., Уж., Чрн.), лексикологічними джерелами не фіксується.

13. Звуки чавкання, шльопання, ступаючи по воді, болоту, розталому снігу: *чалап* → *чалап-оті-ти* (Уж.); *чалап* → *чалап-оті-ти* (Топ.); *чамп* → *чамп-оті-ти* (М.); *цмок* → *цмок-оті-ти* (Люб., Т., Яв.; [3, IV: 435]); *чвак* → *чвак-оті-ти* (К., Кр., Нжб.). У літературній мові *чвакотіти* ще функціонує в значеннях: 'жувати, голосно прицмокуючи губами, чмокати ротом'; 'їсти, видаючи такі звуки' [8, XI: 286].

14. Звуки скрипу: *скрип* → *скрип-оті-ти* (поширено на всій досліджуваній території, уживається в багатьох інших говорах і в літературній мові) [8, IX: 319].

15. Звуки клацання, лопотіння: *лоп* → *лопоті-ти* 'крилами' (К., Кр., Нжб., Чрн.); 'говорити дурницю' (Б., В., Рп.); зафіксовано також джерелами: [3, I: 1]. Функціонує лексема *лопотіти* і в літературній мові в значеннях: 'ударяти, ударятися чим-небудь у поверхню, видаючи глухі звуки'; 'видавати такі звуки ногами під час бігу'; 'видавати шерех; шелестіти'; 'розвіваючись на вітрі, видавати глухі звуки'; 'видавати такі звуки чим-небудь, що розвівається на вітрі'; 'створювати або видавати глухі звуки деякими механізмами або крилами'; 'говорити покvapливо, неясно'; 'говорити незрозумілою для слухача мовою' [8, IV: 547].

16. Звуки шумного падіння, удару, пострілу: *гр'ак* → *гр'ак-оті-ти* (М., Ос., Тур.); пор. подністр. *гр'акотіти* 'створювати шум'; *гр'ах* → *гр'ах-оті-ти* (Д., Кр., К.); *гр'ук* → *гр'ук-оті-ти* (Вор., Двп.).

17. Звуки тупання: *дуб* → *дуб-оті-ти* (Двп., К., Кр., Чрн.); *дуп* → *дуп-оті-ти* (Б., В., Рп.); *туп* → *туп-оті-ти* (уживається на всій досліджуваній території, у ряді інших говорів і в літературній мові) [8, X: 322]; *т'уп* → *т'уп-оті-ти* 'про дитячу ходу'; *тон* → *тон-оті-ти* (Вор., Др., Топ.).

У лексико-семантичній групі **відтворень звуків тварин** модель *З+-оті-(ти)* теж представлена у підгрупах.

Відтворювати звуки ссавців:

18. Кіз: *мекеке* → *мекек-оті-ти* (Блб., Двп., К., Чрн.).

19. Коней: *гигі* → *гиг-оті-ти* (Блб.); *ги* → *гиг-оті-ти* (Нжб., Топ.) також і про чайку.

Відтворювати звуки свійської птиці:

20. Гусей: *гапр* → *гапр-оті-ти* (Д., Сер.); *голр* → *голр-оті-ти* (Нжб.), в інших говірках паралелі не засвідчені.

21. Курей: *коко* → *коко-оті-ти* (Двп., Р., М., Рп., Тур., Уж.).

22. Курчат: *ціп* → *ціп-оті-ти* (у всіх досліджуваних говорах, у більшості інших українських говорах, пор. літературне *ціпотіти* з прим. діал.) 'пищати' (про курчат і деяких інших птахів) [67, XI, 240].

Відтворювати звуки диких птахів:

23. Лелек: *клик* → *клик-оті-ти* (Др., Топ., Чрн., Нжб.); пор. *кликотіти* = *клекотіти*: ‘клекотіти, вирувати, шуміти’; ‘квакати голосно (про жаб)’; *клек* → *клек-оті-ти* (Д., К., Кр.); пор. *клекотіти* в літературній мові: ‘видавати переривчастий звук’ (про деяких великих птахів, орла, журавля, лелеки); ‘вирувати, кипіти’ (про рідину); ‘кипіти з шумом’; ‘глухо булькати’ (у горлі, в грудях при хворому стані); ‘видавати, створювати переривчасті звуки, схожі на клокотання птахів; шуміти’ (про мотор, кулемет і т.п.); перен. ‘бурхливо, з шумом відбуватися’; перен. ‘бурхливо, з надзвичайною силою виявлятися’ (про відчуття, пристрась і т. п.) [8, IV: 179].

24. Горобців: *чик* → *чик-оті-ти* (Др., Топ.).

шл'употіти і *шл'упоніти*,
бул'ботіти і *бул'боніти*,
чалампотіти і *чалампоніти*,
цмокотіти і *цмоконіти*,
чвакотіти і *чваконіти*,
лопотіти і *лопоніти*,
гр'акотіти і *гр'аконіти*,
дуботіти і *дубоніти*,
тупотіти і *тупоніти*,

Різниця в значенні між дієсловами не спостерігається, але утворення із суфіксами *-оні-* мають меншу міру ритмічності, більшу міру милозвучності.

Дієслівні деривати, утворені за моделями *3+ота-(ти)* і *3+-оті-(ти)*, кваліфікуються СУМом лише як підсилювальні до дієслівних дериватів, утворених за моделлю *3+-ка-(ти)*, і мають одне і те

25. Ворін: *чехе* → *чех-оті-ти* (Топ.).

26. Зозуль: *куку* → *кук-оті-ти* (Блб., Двп., К.).

27. Глухарів: *шип* → *шип-оті-ти* (Вор., Кр.). Паралелі для 24–27 не зафіксовані.

28. Сов: *бузу* → *буз-оті-ти* (Двп., Д., Вор.); *пузу* → *пуз-оті-ти* (Люб., Т., Яв.).

Відтворювати звуки комах:

29. Коників: *стр'ук* → *стр'ук-оті-ти* (Ос.), ймовірно, вузьколокальне явище.

30. Цвіркунів: *цірім* → *цірім-оті-ти* (Б., В., Рп.), в інших говорах не зафіксовано.

Для дієслівних утворень із суфіксом *-оті-* характерним є те, що в карпатських говірках вони утворюють дублетні утворення з суфіксом *-оні-*, пор.:

дз'авотіти і *дз'авоніти*,
дз'апотіти і *дз'апоніти*,
кокотіти і *коконіти*,
ціпотіти і *ціпоніти*,
клекотіти і *клеконіти*,
чикотіти і *чиконіти*,
кукотіти і *куконіти*,
стр'укотіти і *стр'уконіти*,
цірімпотіти і *цірімпоніти*

ж значення, пор.: *грюкотати*, *-очу*, *-очеш* і *грюкотіти*, *-очу*, *-отиши*, недок., розм. Підсил. до *грюкотати* [8, II: 184] та ін.

В українських говірках Карпат для дієслів, утворених за спільнослов'янською моделлю *3+ота-(ти)* і *3+-оті-(ти)*, характерна висока міра ритмічності, повторюваності, інтенсивності дії.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М-Л: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
2. Возний Т. М. Взаємодія української літературної мови та діалектів у галузі дієслівної лексики (на матеріалі бойківських дієслів на *-отати* (*-етати*)) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови / Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 200–201.
3. Гринченко Б. Д. Словарь української мови: В 4-х т. – К., 1907–1909.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Вид. 4-е. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
5. Етимологічний словник української мови у 7-и томах. – К., 1982–2007. – Т. I–V.
6. Лук'янок К. М. Прямая суфіксація дієслівних основ у буковинських говорах // Тези доповідей XXII наукової сесії Чернівецького держуніверситету: Секція філологічних наук. – Чернівці, 1966. – С. 6–9.
7. Німчук В. В. Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників, дієприслівників у верхньонадбужавських говірках // Дослідження з мовознавства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 175 с.
8. Словник української мови: В 11-и т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
9. Boranič D. Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima. – Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. – CL XXVIII. – Zagreb, 1909. – S. 1–86.
10. Machek V. Origine des verbes slaves en *-ot-ati/-et-ati-*, *-it-ati* // Sborník filozofickéj univerzity Komenského. Philologica. – Bratislava, 1964. – № 16.
11. Stang Ch. Das slavische und baltische Verbum // Skrifter und gift ad det Norske Videnshabs. Akademie. – Bd. 2. Historisk-filosofisk Klasse. – Oslo, 1942.
12. Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves. – Lyon-Paris, 1966. – Т. 3.
13. Wan Wijk N. O rzeczownikach typu *trepetъ* i o czasownikach typu *trepetati*, *trepesъ* // Symbolae Grammaticae in hon. Ioannis Rozwadowski. – Crakoviae, 1928. – Т. 2.

Список умовних скорочень назв населених пунктів

Б.	—	Буштино Тячівського району Закарпатської області.
Бар.	—	Баранинці Ужгородського району Закарпатської області
Ббп.	—	Бабинопілля Косівського району Івано-Франківської області.
Бчк.	—	Бочківці Хотинського району Чернівецької області.
В.	—	Вонигово Тячівського району Закарпатської області.
Вор.	—	Ворохта Надвірнянського району Івано-Франківської області
Воют.	—	Воютичі Самбірського району Львівської області.
Д.	—	Ділове Рахівського району Закарпатської області.
Двп.	—	Довгопілля Путильського району Чернівецької області.
Др.	—	Драчинці Кіцманського району Чернівецької області.
Дрг.	—	Драгомичани Тисменецького району Івано-Франківської області.
К.	—	Кути Косівського району Івано-Франківської області.
Кр.	—	Кремінці Надвірнянського району Івано-Франківської області
Люб.	—	Любенці Стрийського району Львівської області.
М.	—	Мирча Великоберезнянського району Закарпатської області.
Нжб.	—	Нижній Березів Косівського району Івано-Франківської області.
Ос.	—	Осії Іршавського району Закарпатської області.
Пдг.	—	Підгайчики Коломийського району Івано-Франківської області.
Пот.	—	Потічок Калуського району Івано-Франківської області.
Р.	—	Річка Косівського району Івано-Франківської області.
Рп.	—	Руське Поле Тячівського району Закарпатської області.
Сер.	—	Середнє Ужгородського району Закарпатської області.
Снв.	—	Синевидне Стрийського району Львівської області.
Соп.	—	Сопіт Сколівського району Львівської області.
Т.	—	Тухля Сколівського району Львівської області.
Топ.	—	Топорівка Новоселицького району Чернівецької області.
Тур.	—	Туриця Перечинського району Закарпатської області.
Уж.	—	Ужок Великоберезнянського району Закарпатської області.
Чрн.	—	Чорногузи Вижницького району Чернівецької області.
Яв.	—	Явора Турківського району Львівської області.